

## ΜΕΤΑΠΛΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ\*

Έφη Γαζή

### Εισαγωγικές παρατηρήσεις

ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ, και ειδικότερα στη δεκαετία του '80, το πρόσωπο της ελληνικής κοινωνίας σταδιακά άλλαξε. Από τους μικροαστούς στους «μη προνομιούχους» και από τους «μικρομεσαίους» στα μεσοαστικά στρώματα, η Ελλάδα πέρασε μέσα από την εύθραυστη, πρώτη μεταδικτατορική περίοδο, για να καταλήξει στην πόρτα μιας μεσοστρωματικής, μαζικής δημοκρατίας. Δεν συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση μόνο η κοινωνική κινητικότητα και η αλλαγή των οικονομικών μεγεθών. Η διευθέτηση μνημονικών τόπων όπως ο Εμφύλιος, η επανατοποθέτηση του άξονα Δεξιά-Αριστερά (ή, ορθότερα, αντι-Δεξιά σε εκείνη την περίοδο), η αναζήτηση της ταυτότητας των συλλογικών υποκειμένων μέσα από τη διερώτηση και τη νέα οριοθέτηση έμφυλων, οικογενειακών, δια-γενεακών ρόλων, η μεταβολή των όρων της πολιτικής επικοινωνίας, η μαζικοποίηση και σταδιακή εμπορευματοποίηση των πολιτισμικών προϊόντων και πρακτικών, η απορρύθμιση του δίπολου «λόγια/υψηλή» και «λαϊκή/χαμηλή» κουλτούρα, οι νέοι τρόποι ζωής (life style) και κατανάλωσης έχουν το δικό τους μεγάλο μερίδιο σε αυτή τη διαδικασία. Δεν πρόκειται για επιφανόμενο, αλλά για μια αργόσυρτη και βαθιά μεταβολή στην πολιτική και κοινωνική εμπειρία.<sup>1</sup>

Οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους αναδείχτηκε σταδιακά η ελληνική μεσοστρωματική δημοκρατία στο τέλος του 20ού αιώνα, ταλαντευόμενη ανάμεσα στη μαζικοποίηση και τον ατομοκεντρισμό, ανάμεσα στο «κράτος εργοδότη» από τη μια και τις ατομικές στρατηγικές της λεγόμενης «κοινωνίας του ρίσκου» (risk society) από την άλλη, απαιτούν προσεκτική ανάγνωση. Προς

\* Η έρευνα και η συγγραφή του άρθρου πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος ΑΡΙΣΤΕΙΑ Ι «Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα: Η προβληματική για την εθνική ταυτότητα και τον εκμοντερνισμό».

1. Τα ζητήματα αναλύονται και στην «Εισαγωγή», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξιλόγιο*, Το Πέρασμα, Αθήνα 2010, ιδίως σ. xxxv κ.ε.

αυτή την κατεύθυνση οι μεταπλάσεις της εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας αποτελούν προνομιακό πεδίο για να κατανοήσουμε τις νέες νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων και των συλλογικοτήτων στο τέλος του 20ού αιώνα.

Ο ελληνικός εθνικισμός δεν έχει ισχυρές ρίζες στο φιλελευθερισμό και δεν λειτούργησε ποτέ με κριτήρια αποκλειστικά ομογενοποιητικά. Ωστόσο, στη διάρκεια του 19ου αιώνα η εθνική ιδεολογία συγκροτήθηκε στη βάση μιας εξωτερικότητας που αποτελούσαν οι κατά καιρούς «άλλοι», συνήθως Οθωμανοί αλλά και Βαλκάνιοι, Ευρωπαίοι, κλπ. Η συνθήκη αυτής της εξωτερικότητας ανετράπη κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, καθώς οι μείζονες πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές διεργασίες προκάλεσαν νέες σημασιοδοτήσεις του έθνους, εστιασμένες περισσότερο στο εσωτερικό της εθνικής κοινότητας. Αναφερόμενη στο εσωτερικό, εννοώ κυρίως τις εθνο-πολιτισμικές και θρησκευτικές μειονότητες της ελληνικής επικράτειας αλλά και τους πολιτικούς/ιδεολογικούς «άλλους». Οι τελευταίοι δεν αποτελούν μια ενιαία κατηγορία, αλλά ενοποιήθηκαν εξ αντανακλάσεως. Η ανάδυση μιας συγκροτημένης αντικομμουνιστικής εκστρατείας κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο και μέχρι το τέλος της χούντας ενοποίησε διαφορετικές πολιτικές συλλογικότητες και υποκειμενικότητες. Η διαιώνιση της εσωτερικής διάκρισης, ή του «εσωτερικού τεμαχισμού», αποτέλεσε την καταστατική αρχή της ιδεολογίας της εθνοκροσύνης κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και προσδιόρισε εμφατικά την εθνική ιδεολογία ως εμπεριέχουσα σε κεντρική θέση την έννοια του «εσωτερικού εχθρού». Το «εθνικό φρόνημα» ταυτίστηκε εν προκειμένω με το «κοινωνικό φρόνημα», ενώ η διαίρεση του «εθνικού εαυτού» αποτέλεσε τελικά δομικό στοιχείο της εθνοκροσύνης.<sup>2</sup>

### Το τέλος της εθνοκροσύνης

ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ, το τέλος της εθνοκροσύνης άφησε ένα μείζον ιδεολογικό κενό και την αίσθηση μιας μετεωρίζουσας εθνικής ιδεολογίας. Αυτό το κενό της θνήσκουσας «εθνοκροσύνης» δεν επρόκειτο να διαρκέσει πολύ. Η ανάδειξη του άξονα «Δεξιά-αντι-Δεξιά» και το εγχείρημα της αποκατάστασης της «εθνικής αξιοπρέπειας», όπως επιχειρήθηκε κυρίως από το

2. Για τον «εσωτερικό τεμαχισμό» κατά την περίοδο της κυριαρχίας της εθνοκροσύνης βλ., κυρίως, Κ. Δοξιάδης, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τχ. 13 (1993), σ. 135-147. Για το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο βλ. Σ. Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνοκροσύνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τόμ. Δ', Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2009, σ. 9-49· Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροσύνων*, Σαββάλας, Αθήνα 2006· Α. Ελεφάντης, «Εθνοκροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία, 1941-1950*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2002, σ. 135-152.

ΠΑΣΟΚ της εποχής εκείνης, διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για τη μετάλλαξη του ελληνικού εθνικισμού. Μετατοπίστηκε σταδιακά από το λόγο της εθνικοφροσύνης σε μια νέα αφήγηση, συγκροτημένη γύρω από το κεντρικό σύνθημα «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες» και προσδιορισμένη κυρίως από την έννοια του «αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα». Στην πλημμυρίδα της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης η ανατροπή των ιδεολογικο-πολιτικών αξόνων συνέβαλε όχι μόνο στην απο-νομιμοποίηση της εθνικοφροσύνης αλλά και στην ταύτισή της, λιγότερο ή περισσότερο, με την «εθνική προδοσία» (κυρίως μέσω της καταδίκης της χούντας για τους χειρισμούς στην Κύπρο και την τουρκική εισβολή στο νησί).<sup>3</sup> Αυτή η διαδικασία επέτρεψε την αποκάθαρση του εθνικισμού από τα «ράκη» της εθνικοφροσύνης, χωρίς ωστόσο να αποσείσει τις κεντρικές παραδοχές του. Με άλλα λόγια, αποκάθαρση από την εθνικοφροσύνη δεν σήμαινε ολοκληρωτική απαλλαγή από τα υλικά της συναρμογής της. Η υπερβατική κοινότητα της εθνικοφροσύνης, ευρισκόμενη σε σχεδόν μόνιμη κατάσταση «εκτάκτου ανάγκης» λόγω τόσο των εξωτερικών απειλών όσο και των «εσωτερικών εχθρών», ενοφθαλμίστηκε σταδιακά στο αντι-δεξιό, αντι-ιμπεριαλιστικό έθνος, το οποίο αποτελούσε μόνιμο θύμα της «ξενοκρατίας».

Ο αντι-ιμπεριαλιστικός, αριστερόστροφος εθνικισμός της Μεταπολίτευσης αφού απενοχοποίησε το έθνος ταυτίζοντάς το με το λαό, όχι μόνο διαιώνισε ανενόχλητος ορισμένους εθνικούς «μυθικούς τόπους», αλλά επίσης επέτυχε ό,τι δεν είχε πετύχει ποτέ η εθνικοφροσύνη: την ιδεολογική νομιμοποίηση ενός ακραιφνούς εθνικού λόγου, ο οποίος δεν αυτοπροβλήθηκε μόνο ως αντιδεξιός ή/και αντι-ιμπεριαλιστικός.<sup>4</sup> Στο πολιτικό κενό της υπό κάθαρση «Δεξιάς», η οποία στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια κινήθηκε προς το λεγόμενο «φιλο-ευρωπαϊσμό», ο απενοχοποιημένος εθνικισμός μονοπωλήθηκε από το χώρο του Κέντρου προς τα αριστερά, με κεντρικό πρωταγωνιστή το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70 και '80, αλλά εν μέρει και με τη συμμετοχή κομμάτων και φορέων της Αριστεράς. Ένα έθνος με λαϊκό χαρακτήρα μιας «Ελλάδας που ανήκε στους Έλληνες» ήταν ένα έθνος το οποίο δεν μπορούσε να απαξιώσει ούτε η Δεξιά αλλά ούτε και η Αριστερά, τουλάχιστον με τους ίδιους όρους που είχε νωρίτερα απαξιώσει την εθνικοφροσύνη.

Στην πραγματικότητα, η διαδικασία επανοικειοποίησης της εθνικής ιδέας από την ΕΔΑ αλλά και την «κεντροαριστερή» πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του '60.<sup>5</sup> Σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου,

3. Κ. Δοξιάδης, ό.π., σ. 141.

4. Στο ίδιο, σ. 144.

5. Βασική βιβλιογραφική αναφορά αυτής της ενότητας είναι η μελέτη του Α. Πανταζόπουλου, «Για το λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989, πρόλογος: Γ. Πάσχος, Πόλις, Αθήνα 2001, ιδίως σ. 106 κ.ε.

τα Ιουλιανά του 1965 κατέδειξαν την ανάγκη της εθνικής ανεξαρτησίας και της εθνικής αναγέννησης. Η διαδικασία της κοινωνικής και εθνικής χειραφέτησης απαιτούσε την απαλλαγή τόσο από τους ξένους κυρίαρχους όσο και από τους ντόπιους τοποτηρητές τους αφού «Η Δεξιά [...] γίνεται τοποτηρητής των ξένων συμφερόντων [...] γι' αυτό είναι αλληλένδετοι και θα πέσουν μαζί, ο ξένος έλεγχος και η εγχώρια ολιγαρχία. Γιατί είναι συνυπεύθυνοι για την πολιτική μείωση της άλλοτε ισχυρής φυλής μας». Ο Α. Παπανδρέου επέμενε ότι «Η ιδέα της εθνικής αναγεννήσεως πρέπει να γίνει η σημερινή Μεγάλη Ιδέα», ενώ υπογράμμιζε την ανάγκη «επαναπατριισμού» του έθνους προκειμένου να πάψει «ο σφετερισμός του όρου “εθνικόφρων” από τους εθνοκαπήλους».<sup>6</sup>

### Το αντι-ιμπεριαλιστικό έθνος

Η ΕΝΝΟΙΑ της «εθνικής αναγεννήσεως» αντικαταστάθηκε σταδιακά στον πολιτικό λόγο του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ από την έννοια της «εθνικής ανεξαρτησίας». Σύμφωνα με το σκεπτικό του Α. Γ. Παπανδρέου, όπως διατυπώθηκε την εποχή της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ, η Ελλάδα βίωνε μια «αποικιακού» τύπου εκμετάλλευση από ξένες δυνάμεις, κυρίως από τις ΗΠΑ. Η υποτέλεια και οι «σχέσεις εξάρτησης» της χώρας αποτελούσαν μία από τις βασικές πηγές των προβλημάτων της. Η έννοια του «εξαρτημένου κράτους» κατέχει κομβική θέση στο λόγο του Α. Παπανδρέου, ο οποίος πολύ συχνά ανέτρεχε στο παρελθόν και υιοθετούσε παλαιότερη ορολογία προκειμένου να περιγράψει το καθεστώς της εξάρτησης: «Γνωρίζει ο απλός Έλληνας πολίτης την πηγή του κακού. Είναι ο ραγιαδισμός. Είναι η εξάρτηση της χώρας μας από τις “προστάτιδες δυνάμεις” και τις προδοτικές συμμαχίες».<sup>7</sup> Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ στηλίτευε ιδιαίτερα τους «ευρωπαϊστές» Έλληνες, «που με την νοοτροπία τους και την μέθοδο δουλειάς που διδαχθήκανε, θα κρίνουν κάθε θέμα με βάση το συμφέρον του ευρύτερου χώρου στον οποίο “ανήκει” η Ελλάδα, το συμφέρον δηλαδή της Δύσης και όχι με κριτήρια “τοπικιστικά”, δηλαδή ελληνικά».<sup>8</sup>

6. Όλα τα παραθέματα από το έργο του Α. Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία*, Φέξης, Αθήνα 1975, στο Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος», ό.π., σ. 113-114.

7. Α. Γ. Παπανδρέου, «Όχι στην ξενοκρατία και στο κράτος της Δεξιάς. Λόγος στην Πάτρα, 10/10/1975», στο Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Ελλάδα στους Έλληνες (Λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις και δηλώσεις του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στα δύο χρόνια ζωής και δράσης του Κινήματος)*, Καρανάσης, Αθήνα 1976, σ. 257. Για τη σημασία των θεωριών της εξάρτησης και του ιμπεριαλισμού στο λόγο του Α. Παπανδρέου ήδη από την περίοδο του ΠΑΚ αλλά και για την ευρύτερη επιρροή του «τριτοκοσμισμού» στην Αριστερά της εποχής βλ. τη συγκριτική προσέγγιση του Κ. Kornetis, «“Cuban Europe”? Greek and Iberian tiermondisme in the long 1960s», *Journal of Contemporary History*, τόμ. 50/3 (Ιούλιος 2015), σ. 486-515.

8. Α. Γ. Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*, Αιχμή, Αθήνα 1977, σ. 55-56.

Οι «προσεταρισμένοι» Έλληνες, όπως τους χαρακτήριζε, δεν ήταν πράκτορες, αλλά είχαν πεισθεί ότι «το εθνικό τους συμφέρον ταυτίζεται με την πολιτική του μητροπολιτικού κέντρου – δηλαδή των ΗΠΑ ή του υποκατάστατού τους, της Δυτικής Γερμανίας και γενικότερα της Δυτικής Ευρώπης».<sup>9</sup>

Ως εκ τούτου, η διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας και η απελευθέρωση από τα δεσμά του (νατοϊκού ή αμερικανικού ή ευρύτερα δυτικού) ιμπεριαλισμού κατείχαν κεντρική θέση στο πρόγραμμα του νέου κόμματος. Μεταξύ των στόχων του ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου ήταν η «ελληνοποίηση» του κράτους, μια διαδικασία που προσδιοριζόταν ως τομή με τις πολιτικές του «ραγιαδισμού» αλλά και ως ευκαιρία λαϊκής κινητοποίησης με στόχο την πλήρη εθνική ανεξαρτησία.<sup>10</sup> Η «ελληνοποίηση» προϋπέθετε και την αποδυνάμωση όσων στο εσωτερικό της χώρας επεδίωκαν την πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα του ιμπεριαλισμού και συνειδητά ή όχι προωθούσαν τα συμφέροντα των «ξένων».<sup>11</sup> Ακόμη και η «πολιτιστική διείσδυση» της Δύσης είχε ως στόχο «να αποκοπεί ο λαός και ιδιαίτερα η νέα γενιά, απ' τις πολιτιστικές του ρίζες, από την ιστορία του. Η πολιτιστική διείσδυση έχει σαν συνέπεια την κατανάλωση των προϊόντων των πολυεθνικών, που κατακλύζουν την αγορά. Κυριαρχούν τα μπλου τζιν, η τζαζ, η κόκα κόλα κι έτσι κλείνει ο κύκλος της εξάρτησης».<sup>12</sup> Η εθνικο-λαϊκή κυριαρχία και ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό αποτελούσαν πυλώνες του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ στις απαρχές της συγκρότησής του.

Σε αυτό το πλαίσιο η επανανάγνωση του παρελθόντος αλλά και η απόπειρα ένταξης του ΠΑΣΟΚ σε μια ιστορική αφήγηση που θα του επέτρεπε τη σύνδεση με μεζόνες στιγμές συλλογικής, αντιστασιακής πολιτικής δράσης είχε καίρια σημασία. Στην απόφαση της 5ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτρο-

9. Στο ίδιο, σ. 54-55.

10. Για την αναγκαιότητα της «ελληνοποίησης» βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, «Εμείς οικοδομούμε την ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων», Συνέντευξη Τύπου στην Πάτρα, 10.10.1975, στο Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, ό.π., σ. 266. Βλ. και Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος»..., ό.π., σ. 142-143. Για τη στάση απέναντι στις ΗΠΑ βλ. επίσης Τζ. Λιαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της Μεταπολίτευσης 1974-1985: ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις», *εδώ*, σ. 197-210.

11. Α. Γ. Παπανδρέου, «Η εθνική Ανεξαρτησία βασικός στόχος», *εφ. Εξόρμηση*, 18 Μαρτίου 1977, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 21-35, και Α. Γ. Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, ό.π., σ. 55-57. Βλ. και Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος»..., ό.π., σ. 145.

12. Α. Γ. Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, ό.π., σ. 57-60. Η συγκεκριμένη ρητορική του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ θα πρέπει πάντως να ιδωθεί σε συνάρτηση με τη διαδικασία διαπραγμάτευσης «νεωτερικών δυτικοτρόπων πρακτικών» που χαρακτήριζαν τόσο τον ίδιο όσο και το ΠΑΣΟΚ της περιόδου. Βλ. ενδεικτικά για τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνδηλώσεις της κατανάλωσης ούισκι στο Τ. Μπαμπίλης, «Ούισκι σε αφθονία. Μεταπολίτευση, διεθνής καταπιταλισμός και εθνογραφικές πτυχές της νεωτερικότητας στην Ελλάδα», *εδώ*, σ. 317-331.

πής του ΠΑΣΟΚ, το ΕΑΜ και η Εθνική Αντίσταση, οι ανένδοτοι της Ένωσης Κέντρου και οι δημοκρατικοί αγώνες της ΕΔΑ αλλά και η αντίσταση απέναντι στη δικτατορία των Συνταγματαρχών αναγνωρίζονται ως κομβικά πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα στα οποία αναφέρεται το κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ προσδιορίζεται ως ο κληρονόμος αυτών των ρευμάτων και ως ο εκφραστής μιας νέας ιστορικής σύνθεσης, στο πλαίσιο της οποίας η εθνική και λαϊκή κυριαρχία επιβάλλεται να διασφαλισθούν από τις απειλές των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και του ευρωπαϊκού κατεστημένου της εποχής.<sup>13</sup> Όπως επισημαίνει ο Α. Πανταζόπουλος, εκτός της δημιουργίας της συνέχειας και της οικειοποίησης της παράδοσης, αξιοσημείωτη είναι «η επικέντρωση και η συναγωγή ενός κοινού “εθνικο-λαϊκού” μηνύματος, ως μοχλού εθνικής και λαϊκής κινητοποίησης, ο οποίος διαδηλώνει διαρκώς την παρουσία του».<sup>14</sup> Κομβική θέση στη διαδικασία κατείχαν, αφενός, οι αριστερές προσεγγίσεις για την Επανάσταση του 1821 με κεντρικό υποκείμενο το λαό ήδη από τη δεκαετία του '40 και, αφετέρου, η ανασηματοδότηση της ιστορίας της δεκαετίας του 1940-1950 και η εδραίωση της Εθνικής Αντίστασης ως μνημονικού τύπου.<sup>15</sup> Ειδικά σε ό,τι αφορά τη δεκαετία '40-'50, οι διαδικασίες της εξομάλυνσης ενός συγκρουσιακού και τραυματικού παρελθόντος συνέβαλαν καθοριστικά στη δημιουργία ενός νέου εθνικού αφηγήματος για τη συγκεκριμένη περίοδο. Αυτό το εθνικό αφήγημα στόχευε στην εθνική συνοχή και εδραίωσε την έννοια της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης ως καταστατικό παρελθοντικό γεγονός, «εξομαλύνοντας» τις μνήμες του εμφυλίου πολέμου αλλά και υπογραμμίζοντας εκ νέου τον εθνικό χαρακτήρα της Αντίστασης.<sup>16</sup>

Οι αρχικοί προσανατολισμοί του ΠΑΣΟΚ και του αρχηγού του μεταβλήθηκαν σταδιακά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, ακόμη και, κυρίως, η δημοσιονομική κρίση του 1985 και η συμφωνία δανεισμού με την ΕΟΚ που α-

13. Βλ., σχετικά, ΠΑΣΟΚ, *Για μια μαζική και πρωτοπόρα οργάνωση. Συνεδρίαση της 5ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ*, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ ΠΑΣΟΚ, Β5/1980, στο Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος»..., ό.π., σ. 169.

14. Α. Πανταζόπουλος, «Για το λαό και το έθνος»..., ό.π., σ. 170.

15. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την ελληνική επανάσταση», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Τρ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 567-577· Μ. Mazower, «The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece After Liberation», *East European Politics & Societies*, τχ. 9 (Μάρτιος 1995), σ. 272-294.

16. Βλ. και Ε. Στριφτόμπολα, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 “Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944”», στο Α. Ανδρέου - Σπ. Κακουριώτης - Γ. Κόκκινος - Ε. Λεμονίδου - Ζ. Παπανδρέου - Ε. Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 239-249.

κολούθησε επέβαλαν εν πολλοίς τη σταδιακή επανεξέταση της προηγούμενης πολιτικής ρητορικής αλλά και τη σταδιακή ενσωμάτωση του κυβερνητικού τουλάχιστον ΠΑΣΟΚ στις κεντρικές ευρωπαϊκές στρατηγικές.<sup>17</sup> Παράλληλα η Ν.Δ., πολιτική και ιδεολογική αφετηρία της οποίας ήταν στην αρχή της Μεταπολίτευσης ο «εξευρωπαϊσμός» προκειμένου να αποστασιοποιηθεί από το παρελθόν της «εθνικόφρονος» Δεξιάς, συνέδεσε σταδιακά αλλά με πιο εμφανή τρόπο την «ευρωπαϊκή προοπτική» με το «εθνικό συμφέρον».<sup>18</sup>

Η επικαιροποίηση του εθνικισμού από τους μείζονες πολιτικούς και κομματικούς χώρους προς το τέλος της δεκαετίας του '80, σε μια περίοδο κρίσης αντιπροσώπευσης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα αλλά και αποσύνδεσης του ΠΑΣΟΚ από τα παραδοσιακά του ακροατήρια, ήταν θεαματική. Ωστόσο, ευρύτερες τοπικές και διεθνείς εξελίξεις συνέβαλαν στην εξέλιξη του φαινομένου αλλά και προσδιόρισαν σημαντικά τους μετασχηματισμούς και τις μεταπλάσεις του.

### Το νέο «Μακεδονικό Ζήτημα»

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ εθνικών κρατών, στο κέντρο της πολιτικής των οποίων ήταν η ομογενοποίηση των κοινωνιών, σφράγισε τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αυτή η πραγματικότητα άλλαξε σταδιακά καθώς ο 20ός αιώνας έφτανε στο τέλος του. Η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι μετατοπίσεις συνόρων λόγω της διάλυσης κρατών όπως η Γιουγκοσλαβία και η Σοβιετική Ένωση επέφεραν ριζικές αναδιατάξεις στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης, ενώ οι διαδικασίες της «παγκοσμιοποίησης» μετέβαλαν τόσο τις οικονομικές όσο και τις κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες. Επιπλέον, η ίδια η βιωμένη εμπειρία του έθνους μετασχηματίστηκε. Όπως άλλωστε έχουν υποστηρίξει μελετητές του αντικειμένου, ο εθνικισμός δεν εξαντλείται στο πεδίο της λεγόμενης «υψηλής πολιτικής» ή στο πεδίο των επισήμων και θεσμικών πρωτοβουλιών και πρακτικών. Αντίθετα, αποτελεί μια μορφή εμπειρίας που συγκροτείται και «από τα κάτω» με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.<sup>19</sup> Σε αυ-

17. Για τη σταδιακή μεταστροφή του ΠΑΣΟΚ βλ. κυρίως S. Verney, «From the Special Relationship to Europeanism: PASOK and the European Community 1981-1989», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989: The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο 1993, σ. 131-153.

18. Για τα ζητήματα αυτά βλ. και τις συμβολές των Κ. Ε. Μπότσιου, «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η "Ευρώπη" ως πολιτική και ως ταυτότητα», και Γ. Μπαλαμπανίδη, «Ρηγός εξευρωπαϊσμός: η αντιφατική υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης», *εδώ*, σ. 211-224 και 225-245, αντίστοιχα.

19. Η συμβολή της ανθρωπολογικής έρευνας σε αυτό το πεδίο είναι πολύ σημαντική. Βλ. σχετικά και τον πρόσφατο συλλογικό τόμο Έ. Πλεξουσάκη (επιμ.), *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού. Επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

τό το πλαίσιο σύνθετα ζητήματα όπως τα νέα μεταναστευτικά ρεύματα, η αναζωπύρωση παλαιών μειονοτικών ζητημάτων ή η εμφάνιση νέων, η ανάδειξη περιφερειακών και τοπικών ταυτοτήτων, η αναψηλάφηση κομβικών στιγμών της ιστορίας και του παρελθόντος (π.χ. ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος), η αναψηλάφηση του ρόλου της θρησκείας όπως αποτυπώθηκε και στη διαμάχη για την αναγραφή του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες αλλά και, κυρίως, η αποσυναρμολόγηση των πολιτισμικών και πολιτικών ορίων του έθνους επέδρασαν καταλυτικά στους τρόπους με τους οποίους βιώθηκε και επιτελέστηκε το έθνος των Ελλήνων στον ύστερο 20ό αιώνα μέσα και έξω από την Ελλάδα.

Η ίδρυση της ΠΓΔΜ και οι ελληνικές αντιδράσεις απέναντί της συνέβαλαν στη δημιουργία ενός νέου «Μακεδονικού Ζητήματος» και στην ανάδειξη του σε πρωτεύον «εθνικό ζήτημα» σε βάρος των επί μακρόν ταραγμένων ελληνο-τουρκικών σχέσεων και του Κυπριακού. Το «Μακεδονικό Ζήτημα» των αρχών της δεκαετίας του '90 αποτελεί κεντρικό επεισόδιο στη διαδικασία του μετασχηματισμού της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας. Μετά το τέλος του ελληνικού εμφύλιου πολέμου το ζήτημα των σλαβόφωνων Μακεδόνων έτυχε γενικής πολιτικής αποσιώπησης. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 οι σλαβόφωνοι επανήλθαν για λίγο στο προσκήνιο λόγω της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων. Το θέμα όμως έκλεισε σύντομα με τη σχετική υπουργική απόφαση που αφορούσε μόνο τους «Έλληνες το γένος» – εμπεριέχεται και εδώ η κατηγορία του «εσωτερικού εχθρού» που συνέχει τον ελληνικό εθνικισμό. Ωστόσο, ανταγωνισμοί περί της «Μακεδονικότητας» είχαν ανακύψει στις κοινότητες Ελλήνων Μακεδόνων και Σλαβομακεδόνων της Διασποράς σε χώρες όπως ο Καναδάς ή η Αυστραλία. Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις του Καθηγητή Μανόλη Ανδρονίκου συνδέθηκαν με τις πολιτικές εδραίωσης της ελληνικότητας της Μακεδονίας. Η Συνδιάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη το 1990 και η έκθεση του State Department για τους Σλαβομακεδόνες και τη μειονοτική πολιτική το 1991 προκάλεσαν την ελληνική αντίδραση, αλλά το ζήτημα φυσικά γιγαντώθηκε με την ανεξαρτητοποίηση της ΠΓΔΜ το 1991. Η επίμονη δραστηριότητα ατόμων και φορέων, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, οδήγησε από το 1992 και εξής στο λεγόμενο «καιρό των συλλαλητηρίων». Τα συνθήματα «Η Μακεδονία είναι ελληνική» ή «Η Μακεδονία είναι μία και ελληνική» αναιρούσε κεντρικές γραμμές της ελληνικής διπλωματίας, που ήδη από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) είχε αποδεχτεί τη διαίρεση της γεωγραφικής Μακεδονίας, ενώ συνέβαλε στην απόρριψη του λεγόμενου «πακέτου Πινέρο» (που πρότεινε τη σύνθετη ονομασία «Νέα Μακεδονία») αλλά και στην επιβολή του μονομερούς ελληνικού «εμπάργκο» το 1994.

Υποστηριζόμενη από τις διενέξεις στο εσωτερικό της κυβέρνησης τότε αλ-

λά και από την πολυγλωσσία των επίσημων πολιτικών φορέων, η «πολιτική των συλλαλητηρίων» σφράγισε τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90 στην Ελλάδα, συνδέοντας το τέλος του Ψυχρού Πολέμου με την έξαρση του εθνικισμού. Για να το θέσω καλύτερα, οι αναταράξεις που προκάλεσε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σε ό,τι αφορά τις γαιο-πολιτικές πραγματικότητες και ισορροπίες στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια αλλά και τις συλλογικές ταυτότητες έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στη διαμάχη γύρω από τη Μακεδονία, το όνομα και την ιστορία της. Σε σύντομο χρονικό διάστημα η Θεσσαλονίκη απέκτησε το αεροδρόμιο «Μακεδονία» και το «Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων», ενώ η Ολυμπιακή Αεροπορία απέκτησε το airbus «Μακεδονία». Η σταδιακή ανάδυση μιας διακριτής ταυτότητας, αυτής του «Ελληνομακεδόνα», η οποία απέκτησε «τοπικο-παγκοσμιοποιημένα» (glocalized) χαρακτηριστικά, έγινε ορατή.<sup>20</sup> Πρόσφυγες διαφορετικής καταγωγής και απόδημοι Έλληνες αποτελούν για διαφορετικούς λόγους τα κεντρικά υποκείμενα αυτής της διαδικασίας. Η προσφυγική εμπειρία και οι προσφυγικές κοινότητες έχουν πολλαπλές συνδέσεις με το νέο «Μακεδονικό Ζήτημα» στις διαφορετικές εκφάνσεις του. Αφενός, η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων το 1982 αφορούσε «τους Έλληνες το γένος», ώστε να αποτραπεί το ενδεχόμενο επιστροφής των προσφύγων σλαβομακεδονικής καταγωγής, υπό το φόβο μειονοτικών ζητημάτων και αιτημάτων.<sup>21</sup> Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, μέσω της απόδοσης, κατά τη δεκαετία του '80, της ελληνικής ιθαγένειας στους «Έλληνες το γένος» πολιτικούς πρόσφυγες ή του αποκλεισμού από αυτήν των Σλαβομακεδόνων, ενσωματώνονται οι κομμουνιστές στο πολιτικό υποκείμενο της Μεταπολίτευσης, ενώ αποκλείονται οι Σλαβομακεδόνες.<sup>22</sup> Διαμορφώνεται έτσι ένα πλαίσιο όπου τα ζητήματα της «ελληνικότητας της Μακεδονίας» επανατίθενται. Αφετέρου, η «παλιννόστηση ομογενών», κυρίως μετά την αποδιάρθρωση της Σοβιετικής Ένωσης, αναζωογόνησε τις κοινότητες της μικρασιατικής κυρίως προσφυγιάς, ενεργές ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Σε ό,τι αφορά τις κοινότητες της προσφυγιάς, ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στους Θεσσαλονικείς ποντιακής καταγωγής, οι οποίοι διατήρησαν ζωντανές

20. Βλ., κυρίως, L. Danforth, *Η μακεδονική διαμάχη*, μτφ.: Σπ. Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999· J. Cowan (επιμ.), *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Pluto, Λονδίνο 2000· Β. Κ. Γούναρης - Ι. Δ. Μιχαηλίδης - Γ. Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997. Τα στοιχεία και οι επισημάνσεις αυτής της ενότητας βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στη μελέτη του Loring Danforth. Για μια σύντομη επισκόπηση του ζητήματος με αναφορές και στη δεκαετία του '80 βλ. Σ. Μπουρνάζος - Α. Σκουλαρίκη - Λ. Εμπειρίκος, «Το Μακεδονικό από τη Μεταπολίτευση ως την κρίση της δεκαετίας του 1990», *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 11 (2009), ΑΣΚΙ/Θεμέλιο, σ. 144-160.

21. Στο ίδιο, σ. 154-157.

22. Στο ίδιο, σ. 158.

μνημονικές κοινότητες και λειτούργησαν ως σημαντικός κρίκος μεταξύ «ελληνικότητας» και «μακεδονικότητας» μέχρι και την ύστερη Μεταπολίτευση. Η «πολιτισμική τους αναγέννηση» μέσω της «ποντιακότητας», η πορεία από την περιθωριοποίηση και τα αρνητικά στερεότυπα περί «Ποντίων» στην ένταξη κατά τη δεκαετία του '80, οι δημόσιες συζητήσεις για τους διωγμούς και την εξόντωση τμήματος του ποντιακού ελληνισμού κυρίως κατά την περίοδο 1914-1923, οι τραυματικές εμπειρίες των διωγμών αλλά και της εγκατάστασης στη νέα πατρίδα που αποτέλεσαν η Μακεδονία και η Θεσσαλονίκη συγκροτούν ψηφίδες ενός μωσαϊκού όπου η Μακεδονία «ελληνοποιείται» στον 20ό αιώνα και μέσω της προσφυγικής εμπειρίας και μνήμης.<sup>23</sup> Η «ποντιακότητα» λειτούργησε στον ύστερο 20ό αιώνα ως μια δημόσια συλλογική ταυτότητα, όπου η ιστορία και το παρελθόν αποτελούσαν κεντρικά σημεία αναφοράς υπό τη γενική κατηγορία «χαμένες πατρίδες».<sup>24</sup> Βασικοί φορείς έκφρασης αυτής της συλλογικής ταυτότητας ήταν οι ποντιακοί σύλλογοι, οι οποίοι διατήρησαν και καλλιέργησαν τις μνήμες των διωγμών και της προσφυγιάς του 1922, ενώ δραστηριοποιήθηκαν για την αναγνώριση της ποντιακής γενοκτονίας το 1994.<sup>25</sup> Παράλληλα, οι σύλλογοι λειτούργησαν στη δεκαετία του '90 ως γέφυρες μεταξύ «παλιών» προσφύγων ποντιακής καταγωγής και «νέων» προσφύγων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, συμβάλλοντας στην «πολιτισμική οικειοποίηση» και στη σταδιακή ένταξή τους στην ελληνική Μακεδονία μέσω της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και της παροχής κοινωνικού έργου.<sup>26</sup> Η ανάδειξη μιας ισχυρής ομάδας πίεσης με σημαντικό πολιτικό κεφάλαιο και ψηφοφόρους έπαιξε το δικό της ρόλο στη συνδιαμόρφωση της «ελληνομακεδονικής ταυτότητας» και πολιτικής.<sup>27</sup>

Η «ελληνομακεδονική» δεν αποτελεί βέβαια μια νέα εθνική ταυτότητα, αλλά μια υπο-κοινότητα μέσα στο έθνος, η οποία ενδυναμώθηκε εξαιρετικά

23. Για την «προσφυγική διάσταση» του ζητήματος βλ. Ε. Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Β. Γούναρης - Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 253-285· Ε. Βουτυρά, «Παλιννοστούντες και Μετανάστες. Η έννοια της "εστίας" στη μετασοβιετική Ρωσία», στο Ε. Βουτυρά - Ρ. Βαν Μπουσχότεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετα-σοσιαλιστικού κόσμου*, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 323-345. Βλ. επίσης το ενδιαφέρον κεφάλαιο «The Other Hellenism: Pontian memory politics and the narrative of genocide», στο Ε. Sjöberg, *Battlefields of Memory. The Macedonian Conflict and Greek Historical Culture*, αδημ. διδ. διατριβή, Umea University, Ουμέα 2011, σ. 115-172.

24. Ε. Δέλτσου, ό.π., σ. 257.

25. Στο ίδιο, σ. 257-258, 272-274, 283. Πληροφορητές της Δέλτσου αναφέρθηκαν στην ανάληψη δράσης των Συλλόγων μετά από εξαγγελία του Α. Παπανδρέου στην Παναγία Σουμελά ότι θα αναγνωριστεί η γενοκτονία (στο ίδιο, σ. 283).

26. Στο ίδιο, σ. 274-275.

27. Στο ίδιο, σ. 283.

κατά την εποχή της «πολιτικής των συλλαλητηρίων». Όπως επισημαίνει ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Loring Danforth,

«οι Ελληνομακεδόνες έχουν τη δική τους πρωτεύουσα, τη Θεσσαλονίκη, τους δικούς τους “εσωτερικούς εχθρούς” δηλ. τους Σλαβόφωνους Μακεδόνες, τους δικούς τους εθνικούς ήρωες (κυρίως αρχαίους Μακεδόνες, τον Μεγαλέξανδρο και πρωταγωνιστές του ελληνικού Μακεδονικού Αγώνα όπως ο Παύλος Μελάς), τα δικά τους σύμβολα (το διαφιλονικούμενο με την ΠΓΔΜ και επίζηλο αστέρι της Βεργίνας), τις δικές τους ποδοσφαιρικές ομάδες, τον δικό τους οιοεινικό εθνικό ύμνο – “Μακεδονία ξακουστή του Αλεξάνδρου η χώρα, που έδωξες τους βάρβαρους κι ελεύθερη είσαι τώρα”».

Η ελληνομακεδονική αυτή πατρίδα δεν λειτούργησε απλώς ως σημείο αναφοράς στο εσωτερικό της ευρύτερης ελληνικής πατρίδας. Δημιουργήθηκε εν μέρει αλλά και ενδυναμώθηκε στις κοινότητες της διασποράς, «επιστρέφοντας» πολλές φορές στο ελληνικό κράτος έχοντας συγκεκριμένα διασπορικά χαρακτηριστικά. Αυτό το φαινόμενο του «εθνικισμού σε ένα δι-εθνικό (transnational) κόσμο» παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η διεκδίκηση της μακεδονικότητας, ελληνικής ή όχι, συνέβαλε κατά τη δεκαετία του '90 σε ένα «οικουμενικό πολιτισμικό πόλεμο», ενδεικτικό της ανάδυσης της δι-εθνικής πολιτικής και της απο-εδαφικοποιημένης αίσθησης της ταυτότητας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Παρά τη σχετική τους αυτονομία όμως, οι ελληνομακεδονικές διασπορικές κοινότητες εξακολούθησαν να συντηρούν στενούς δεσμούς με το ελληνικό εθνικό κράτος και να συνδιαμορφώνουν το σχεδιασμό της εξωτερικής πολιτικής του. Σημαντικό ρόλο έπαιξε εδώ το συμβολικό κεφάλαιο των «αδελφοποιήσεων». Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι το 1993 μόνο η Θεσσαλονίκη, η πρωτεύουσα δηλαδή της ελληνικής Μακεδονίας, αδελφοποιήθηκε με δεκαέξι πόλεις σε όλον τον κόσμο, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας του Danforth. Μουσικές εκδηλώσεις όπως ο «Ελληνικός Μήνας» του Τορόντο ή τα «Δημήτρια» της Μεμβούρνης, φεστιβάλ παραδοσιακών συγκροτημάτων και εκθέσεις είχαν το δικό τους μερίδιο στην ανταλλαγή πολιτισμικών εμβασμάτων μεταξύ της ελληνομακεδονικής κοινότητας, του ελληνικού κράτους και των διασπορικών Ελληνομακεδόνων. Θα ήταν λάθος ωστόσο να εξαιρεθεί από αυτή την έκρηξη ενδιαφέροντος για την ελληνική Μακεδονία τμήμα των εκπαιδευτικών και ακαδημαϊκών ενασχολήσεων και πρωτοβουλιών. Το Ινστιτούτο Μακεδονικών Σπουδών στην Αυστραλία ή η Παμμακεδονική Ένωση Αμερικής και Καναδά ανέλαβαν τη διοργάνωση συνεδρίων, σεμιναρίων και εκδηλώσεων για την ιστορία και τον πολιτισμό της Μακεδονίας με στόχο και την προβολή των επίσημων ελληνικών θέσεων για τη Μακεδονία και το «Μακεδονικό».

Η σύγκρουση οδηγήθηκε σε άκρα αναντίστοιχα προς το διακύβευμα, α-

ναδεικνύοντας παράλληλα την αποκρυστάλλωση ενός δι-εθνικού εθνικισμού που δεν συμπορεύτηκε μόνο αλλά συνδιαμόρφωσε τις εντός του ελληνικού κράτους πολιτικές για το «Μακεδονικό».

### Η «κανονιστική ελληνικότητα»

«Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ», γράφει ο Σλαβόι Ζίζεκ, «εκθέτει μια προνομιακή περιοχική έκρηξη της απόλαυσης στο κοινωνικό πεδίο. Το εθνικό Αίτιο δεν είναι τελικά τίποτα παραπάνω από τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα μιας δεδομένης εθνικής κοινότητας οργανώνουν την απόλαυσή τους μέσα από εθνικούς μύθους». <sup>28</sup> Στην εποχή της ευμάρειας, στη δεκαετία του '90 και στα πρώτα χρόνια του 2000, η διαδικασία αυτή αποτυπώθηκε σε έναν κοινότοπο εθνικισμό των πανευρωπαϊκών ποδοσφαιρικών κυπέλλων, των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, της πρωτιάς στην Eurovision το 2005. <sup>29</sup> Φαινόταν ηδονικός και ανώδυνος αυτός ο «εθνικός ναρκισσισμός». Παρά τις ενδείξεις, όπως οι ελληνο-αλβανικές συγκρούσεις για τον ποδοσφαιρικό αγώνα το Σεπτέμβριο του 2004 που κατέληξαν μεταξύ άλλων σε μια δολοφονία, δεν δόθηκε η αναγκαία σημασία στη μετάστασή του σε περιβάλλοντα λεκτικής, συμβολικής αλλά και φυσικής βίας. Υπέφωσκε η συνάρθρωση μεταξύ αφηγημάτων, ρηματικών πρακτικών, ρών λόγου, στο πλαίσιο των οποίων η βία αντί να αποτελεί εξαίρεση αναδείχθηκε σε κανονικότητα, έγινε δυνατότητα για δράση, συναρθρώθηκε κομβικά με την ίδια την παραγωγή της ταυτότητας. Ειδικά σε ό,τι αφορά την τελευταία, αξίζει να επισημανθεί η αναδιατύπωση ρατσιστικών και εθνικιστικών αφηγημάτων με αφορμή τις νέες μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα. <sup>30</sup> Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας συναντήθηκαν ποικίλες εκφάνσεις και πρακτικές, οι οποίες συνέβαλαν στην ανάδειξη μιας «κανονιστικής ελληνικότητας». Η «κανονιστική ελληνικότητα» προσέφερε αφηγήματα για την εθνική ταυτότητα αλλά και πολιτισμικά σενάρια ταξινόμησης της εθνικής αλλά και της ταξικής, της κοινωνικής και της έμφυλης υπόστασης στο πλαίσιο των μετασχηματισμών του τέλους του 20ού αιώνα.

Τι σήμαινε να είσαι Έλληνας στο τέλος του 20ού αιώνα; <sup>31</sup> Πρόκειται για

28. S. Žižek, *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά με την (α)χρήση μιας ιδέας*, προλεγόμενα και επιμέλεια: Γ. Σταυρακάκης, μτφρ.: Β. Ιακώβου, Scripta, Αθήνα 2002, σ. 351.

29. Για την έννοια του κοινότοπου εθνικισμού M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 2004 (1995).

30. Για τα ζητήματα αυτά ιδιαίτερα χρήσιμη στάθηκε για το παρόν άρθρο η μελέτη του Γ. Γκολφινόπουλου, «Έλληνας ποτέ...» *Αλβανοί και ελληνικός Τύπος τη νύχτα της 4ης Σεπτεμβρίου 2004*, επιστ. επιμ.: Α. Χαλκιά, Ισνάφι, Ιωάννινα 2007.

31. Για το ευρύτερο ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο βλ. Ε. Βόγλη, «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων 1821-1844*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007, και Δ.

ένα ερώτημα που αναμφίβολα επιδεχόταν πολλών απαντήσεων. Αξίζει όμως να γίνει ιδιαίτερη μνεία σε ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας αλλά και στη διαδικασία μετασχηματισμού τους. Οι αντιλήψεις για το μακραιώνιο και αναλλοίωτο χαρακτήρα του ελληνικού έθνους συνέβαλαν, ήδη από τον 19ο αιώνα, στην εδραίωση της πεποίθησης πως οι κάθε είδους «προσμίξεις» είναι ξένες προς τη φυσιογνωμία του αλλά και ενδεχομένως απειλητικές της ίδιας του της υπόστασης. Επίσης, η κυριαρχία του ευρωκεντρικού στερεότυπου της ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού συνέβαλε στην ταξινόμηση της νεότερης Ελλάδας στο πλαίσιο μιας ιεραρχημένης σχέσης, όπου η κλασική αρχαιότητα αναγνωρίζεται ως εξόχως σημαντική, ενώ η νεότερη Ελλάδα φέρει το βάρος μιας κληρονομιάς της οποίας δεν είναι αντάξια. Σ' αυτό το πλαίσιο η ιδέα ενός «αναλλοίωτου» και αιώνιου «περιούσιου έθνους» συμπλέκεται με τη ρητή ή υπόρρητη αναγνώριση της πολιτισμικής του κατωτερότητας. Η «εύθραυστη και ανασφαλής» ελληνική εθνική ταυτότητα, όπως έχει εύστοχα χαρακτηριστεί, κλυδωνίζεται ανάμεσα στο ναρκισσισμό του «εθνικού μεγαλείου» και στην εσωτερίκευση της «πολιτισμικής κατωτερότητας» απέναντι στην «Ευρώπη».<sup>32</sup> Υπάρχουν πολλές πλευρές και ποικίλοι αναβαθμοί αυτού του κλυδωνισμού. Η αποδοχή όμως του ταξινομικού συστήματος και των ιεραρχήσεων του διευκολύνει την εδραίωση στερεοτυπικών αντιλήψεων τόσο για τον «εθνικό εαυτό» όσο και για «άνωτερους και κατώτερους άλλους» αλλά και την απόδοση αρνητικών ιδιοτήτων σε κοινότητες ανθρώπων. Δεν είναι σπάνιο να αναπτύσσονται ρατσιστικές αντιλήψεις στο υπόστρωμα του εθνικισμού.<sup>33</sup>

Εξακτινωμένες μέσα σε διαφορετικές υπο-κουλτούρες, ορισμένες από τις παραδοσιακές αντιλήψεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας ενσωματώθηκαν, εγκαταστάθηκαν και διακινήθηκαν μέσα σε νέα επικοινωνιακά και πολιτισμικά περιβάλλοντα από τη δεκαετία του '90 και εξής. Αμφίσημη, μουσικές, τρόποι ζωής, μιντιακές κοινότητες συναρθρώθηκαν στη διάχυση ορισμένων από αυτές τις αντιλήψεις πολύ συχνά σε δι-εθνικά περιβάλλοντα.<sup>34</sup> Ενδει-

Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.

32. Για τα ζητήματα αυτά βλ. την πρόσφατη μελέτη της Ά. Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, ιδίως σ. 166-171. Βλ., επίσης, Μ. Herzfeld, «Πάλι δικά μας». *Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ.: Μ. Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

33. Ά. Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, ό.π., σ. 171-176.

34. Για τη σύγχρονη ιστορική κουλτούρα και τον τεχνοπολιτισμό βλ. και την ανάλυση του Μ. Μπιλάλη, «Ιο-πολιτική και ιστορική κουλτούρα», στο Α. Ανδρέου - Σπ. Κακουριώτης - Γ. Κόκκινος - Ε. Λεμονίδου - Ζ. Παπανδρέου - Ε. Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 65-81.

κτικό παράδειγμα αποτελεί η διαδρομή του συγκροτήματος *Naer Mataron* στην Ελλάδα, τη Νορβηγία αλλά και ευρύτερα σε αγγλόφωνα περιβάλλοντα μουσικής.

Σύμφωνα με τον μπασίστα του συγκροτήματος Γιώργο Γερμενή (γνωστότερου ως Καιάδα), μετέπειτα βουλευτή του ελληνικού κοινοβουλίου με το κόμμα της Χρυσής Αυγής,

«ήταν αρχές της δεκαετίας του '90, τότε που γίνονταν τα μεγάλα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό. Ήταν τότε που κατέβαινε ο κόσμος κατά χιλιάδες στην Ομόνοια, τα σχολεία σταματάγανε να δουλεύουνε, οι καθηγητές παίρνανε τις τάξεις τους και κατεβαίνανε στην Ομόνοια. Κατέβηκα κι εγώ, έπεσα πάνω στο γκρουπ της Χρυσής Αυγής. Ήταν πειθαρχημένοι, ήταν ωραίοι, πήρα ένα φέιγ βολάν, το διάβασα και μου άρεσε. Μου άρεσε η αρχαία Ελλάδα, ο Μεγαλέξανδρος, όλα αυτά μου άρεσαν...».<sup>35</sup>

Σε ό,τι αφορά τις συναρμογές εθνικιστικών και ρατσιστικών αντιλήψεων, οι απαρχές της δεκαετίας του '90 υπήρξαν καθοριστικές. Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι γεωπολιτικές μεταβολές στην ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια, οι αλλαγές των συνόρων, η δημιουργία της ΠΓΔΜ προκάλεσαν, όπως προαναφέρθηκε, πολλές αναταράξεις, ενώ τα ρεύματα της μετανάστευσης προς την Ελλάδα, ειδικά από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, πυροδότησαν πλήθος αντιδράσεων. Μεταξύ αυτών των αντιδράσεων σημαντική θέση κατείχε ο «εθνικός πανικός» για τη μετανάστευση και την εγκληματικότητα. Το πρώτο και το δεύτερο συνέδριο της εθνικιστικής οργάνωσης *Χρυσή Αυγή* πραγματοποιήθηκαν το 1990 και το 1992 αντίστοιχα, ενώ η οργάνωση στράφηκε προς την ίδρυση «πολιτικού κόμματος» και την κυκλοφορία της ομώνυμης εφημερίδας το 1992.<sup>36</sup> Όπως παρατηρούσε το παλιό μέλος της οργάνωσης Χάρης Κουσουμβρής, που αργότερα αποστασιοποιήθηκε η αρχή της δεκαετίας του '90 αποτελούσε μια περίοδο στην οποία δημιουργήθηκαν «οι καλύτερες συνθήκες για ένα λαϊκό εθνικιστικό κίνημα».<sup>37</sup>

## Επίλογος

ΕΙΝΑΙ ΣΑΦΕΣ ότι η ανάλυση των μεταπλάσεων της εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη μεταπολιτευτική Ελλάδα δεν αποτελεί ένα στεγανό, αυτόνομο πεδίο, αλλά συναρτάται με ευρύτερους μετασχηματισμούς της κοινωνίας και της πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζοντας τον εθνικισμό

35. Παρατίθεται στο Δ. Ψαρράς, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Πόλις, Αθήνα 2012, σ. 64.

36. Στο ίδιο, σ. 69.

37. Στο ίδιο, σ. 68.

ως μια εξαρτημένη μεταβλητή στο πλαίσιο ευρύτερων θεωρήσεων για το κράτος και την κοινωνία, μπορούμε να διακρίνουμε δύο μείζονες διεργασίες: (α) το τέλος της εθνοκοφροσύνης, που συμπίπτει φυσικά με την περίοδο μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών αλλά και με την επούλωση ιστορικών τραυμάτων που δημιούργησε ο εμφύλιος πόλεμος, η κυριαρχία της μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής Δεξιάς και η δικτατορία. Το τέλος της εθνοκοφροσύνης συνοδεύεται από την ανάδυση μιας «αριστερόστροφης» αντίληψης για το έθνος στο πλαίσιο μιας αντιστασιακής και αντι-ιμπεριαλιστικής ρητορικής. Αυτή η ρητορική σφραγίζει την πρώτη περίοδο του ΠΑΣΟΚ και αποτυπώνεται στο σύνθημα «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», ένα είδος απάντησης στο «Ανήκομεν εις την Δύσιν», και (β) μια νέα δυναμική μεταξύ εθνικού/υπερεθνικού, η οποία αναδύεται σταδιακά από το τέλος της δεκαετίας του '80 στο πλαίσιο των μεγάλων μεταβολών που προκαλεί η πτώση του κομμουνισμού, η περαιτέρω διεύρυνση και ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η παγκοσμιοποίηση, οι μεταβολές των συνόρων και τα ρεύματα της μετανάστευσης και της προσφυγιάς.<sup>38</sup> Αυτή η δυναμική συμβάλλει στη διερώτηση γύρω από το περιεχόμενο και τις λειτουργίες τόσο του εθνικού κράτους όσο και της εθνικής κοινωνίας στο ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο και αναδεικνύει ποικίλες νοηματοδοτήσεις τους, ορισμένες εκ των οποίων λαμβάνουν έντονα επιθετικό ή φοβικό χαρακτήρα.

Ο 20ός αιώνας έλκει στην Ελλάδα με μια μεγάλη διαμάχη σχετικά με την αναγραφή η μη του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες.<sup>39</sup> Η διαμάχη κατέδειξε ισχυρές πεποιθήσεις περί της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αλλά και πλήθος φόβων για την απώλεια ή την περιθωριοποίησή της στο σύγχρονο κόσμο. Στη συνέχεια η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση προκάλεσαν την αποδιάρθρωση των μεταπολιτευτικών πραγματικοτήτων σε πολλά επίπεδα: η ελληνική εθνική ιδεολογία και ταυτότητα σαφέστατα θα υποστούν μεταβολές εν μέσω των νέων ιστορικο-πολιτικών εξελίξεων, φέροντας ωστόσο μαζί τους μερικές από τις κληρονομίες της Μεταπολίτευσης.

38. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, ιδίως σ. 365 κ.ε.

39. Το ζήτημα αυτό και οι ποικίλες συναρθρώσεις του έθνους με τη θρησκεία και τη θρησκευτικότητα στο τέλος του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα υπερβαίνουν τους στόχους του παρόντος άρθρου. Για σχετικές έρευνες και προσεγγίσεις ενδεικτικά βλ. Α. Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, Αθήνα 2000· Β. Γεωργιάδου - Η. Νικολακόπουλος, «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μια εμπειρική ανάλυση», στο Θ. Λίποβατς - Ν. Δεμερτζής - Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Κριτική, Αθήνα 2002, σ. 254-279· Σ. Πέττα, «Η γοητεία της διάχυτης ελληνορθοδοξίας (1974-2004) (Οι θρησκευτικές μεταμορφώσεις του Έλληνα "τζαμπατζή")», στο Μ. Κούση - Μ. Σαματάς - Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Εξουσία και κοινωνία. Δωρήματα στον Κωνσταντίνο Τσουκαλά*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 407-424.

## ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ

### Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ